

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

زمان پذیرش نهایی: 99/07/20

شماره مجوز مجله: 80400

نقش تعاملات فرهنگی و اجتماعی دوره قاجار در معماری قلعه ها (با تاکید بر قلعه صمصام السلطنه شلمزار)

ندا امام بخش¹، هومان صفایی بروجنی²

1- کارشناسی ارشد معماری مدرس دانشکده فنی بروجن

2- کارشناسی ارشد معماری

چکیده

معماری به عنوان جلوه کالبدی فرهنگ در یک جامعه در طول تاریخ متأثر از تعاملات فرهنگی و اجتماعی و سیاسی بوده است. چهارمحال و بختیاری به دلیل وجود حاکمیت ایلی و زندگی قبیله‌ای به سرکردگی ایلخان و اتفاقات اجتماعی و فرهنگی در دوره قاجار از جمله مشروطه یکی از پرقلعه‌ترین منطقه ایران در تاریخ معاصر است. نگاهی به تاریخ سرزمین‌های بختیاری بیانگر این مطلب است که همزمان با حاکمیت قاجاریه در ایران، سرزمین‌های بختیاری دارای حاکمیت بوده و حتی به عنوان قلمرو حکومت شناخته شدند. پژوهش حاضر به بررسی قلعه صمصام السلطنه شلمزار در استان چهارمحال و بختیاری و نقش تعاملات فرهنگی و اجتماعی در معماری آن پرداخته است. این قلعه یکی از قلعه‌های مسکونی استان چهارمحال و بختیاری در شهر شلمزار و در جنوب شهرکرد است قلعه صمصام السلطنه به دلیل موقعیت خاص سیاسی، مرکز تصمیمات مهم در قیام مشروطیت بوده است. این مقاله به دنبال یافتن نقش تعاملات فرهنگی و اجتماعی، در طراحی قلعه صمصام السلطنه می باشد. روش تحقیق تاریخی- تفسیری است و روش استدلال، این پژوهش قیاسی است. اطلاعات به شیوه اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری شده است. نتایج به دست آمده از بررسی تعاملات سیاسی و فرهنگی در جنبه‌های معماری قلعه‌ها نشان می‌دهد که با وجودی که تاکنون این تحلیل‌ها به طور عمده با رویکرد هندسی بر فرآیند شکل‌گیری قلعه‌های استان مورد شناسایی صورت نگرفته است اما این تغییرات و تعاملات بر معماری آنان تاثیرگذار بوده است.

کلمات کلیدی: قلعه‌های چهارمحال و بختیاری، صمصام السلطنه، دوره قاجار، دوره مشروطه، هندسه بنا.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

1- مقدمه

انقلاب مشروطیت بی شک یکی از بزرگترین تحولات تاریخ معاصر ایران است که مقدمه نهضت های بعدی در ایران شد و قوم بختیار در این جنبش، نقش آفرینی کرد و بخشی از سرآغاز قیام علیه استبداد قاجار، از دامنه کوه های بختیاری رخ داد. در آن دوران سرداران بختیاری برای این حماسه تلاش بسیار کردند و نمود آن قهرمانی ها در معماری به جای مانده از آن قابل مشاهده است.

قلعه های چهارمحال و بختیاری نمادی از تاریخ کهن بام بلند ایران است. قلعه های دیدنی و معروف استان چهارمحال و بختیاری قلعه چالستر، قلعه سردار اسعد بختیاری، قلعه امیرمفخم دزک، قلعه صمصام السلطنه شلمزار، قلعه بارده، قلعه امیر مجاهد و ... می باشد. در این بناها آیات قرآنی، آینه کاری، نقاشی، نقوش شکار و جنگ، داستان های عاشقانه و نقوش قهوه خانه ای، سقف های چوبی، حوض حیاط بزرگ، ستون های حجاری شده بسیار تماشایی و پنجره های گره چینی شده دیده می شود که فرهنگ و تاریخ پر شکوه ایران زمین را در جای جای خود با اقتدار نشان می دهند. حال با وجود این بناها این سوال به وجود می آید که آیا تعاملات فرهنگی و سیاسی در دوران قاجار در شکل معماری قلعه های آن دوران موثر بوده است؟ برای پاسخ به این پرسش و بررسی معماری این قلعه به بررسی معماری قلعه ها و مختصری از تاریخ و جغرافیای بنا پرداخته شده است.

2- قلعه در معماری

قلعه در فارسی به معنای محافظ می باشد و گاهی هم این لغت برای تمام استحکامات استفاده می شده است (عمید، 1342). خانه سازی انسان همواره با اندیشه دفاع در برابر دشمنان همراه بوده و قلعه ها یکی از نشانه های دفاعی انسان بوده است (کیانی، 1374: 14). در مکان های مختلف جهان، ساختمان های مشابه و دارای ویژگی های استحکامی ساخته شده اگر چه که در دوران مختلف و تحت تاثیر فرهنگ ها و شرایط متفاوت بوده است.

قلعه در طول سده میانی توسط نجیب زادگان در اروپا و خاورمیانه ساخته شد و از آن در جنگ ها استفاده می شده است. (ملاحسینی، 1387). قلعه ها را در همه دوره ها، در دورافتاده ترین و مرتفع ترین نقطه بنا می کردند تا به سبب وجود شیب های تند تپه یا کوه، دستیابی به آن دشوار باشد و مدافعان نیز در بالا قرار گیرند و از لحاظ دید مسلط باشند (عالی نژاد، 1393: 115).

طرح های قلعه ها در دوران مختلف بر اساس معلومات و تجربه کلی نسبت به حمله و دفاع در نظر گرفته می شد تا روش های آزموده و مقبول برای ایجاد استحکامات در تاریخ ایران، استحکامات، بیشتر برای محافظت از قلعه ها ساخته می شد، زیرا قلعه ها اقامتگاه شاه و درباریان و پناهگاه مردم بودند (پیرنیا، 1387: 82)

در اواخر سده 16 ام، فرهنگ اروپایی و ژاپنی همدیگر را ملاقات کردند، استحکامات اروپا، از دژ فراتر رفته و به نوآوری های ایتالیایی مانند استحکامات ستاره ای روی آوردند. استحکامات هند هم در شکلی مشابه در سده 17 با بریتانیا روبرو شد (نوسو، 2006). در طول زمان استفاده از واژه دژ تنوع یافته و به ساختمان های متنوعی اطلاق گشت در طول 900 سال

¹ Nossov

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

که قلعه ها ساخته شدند شکل و ویژگی متفاوتی بدست آورد. اگرچه در واقع دژها ساختمان هایی نظامی و دفاعی بوده اند اما این ساختمان ها گاهی مرکز فرماندهی و نشانه قدرت بوده و از آن برای کنترل مردم و راه های مهم استفاده می شده است. بسیاری از قلعه ها ابتدا از گل و چوب بوده اند اما بعدها به کمک سنگ قدرت تدافعی آنان اضافه شد در اواخر سده 12 قلعه ها با ترکیب فناوری به پیشرفت علمی دست یافتند و با تاکید بر شلیک از جناحین موجب گسترش برج ها شد. در سده 14 و 15 اروپاییان به باروت و ساخت توپ و توپ خانه روی آوردند و کم کم از سده 16 و بارواج قلعه های توپخانه ای نقش زندگی در قلعه ها کم رنگ شد (خدادای فرد، 1396: 369).

3- تاریخچه قلعه در ایران

پیدایش قلعه در ایران به دوران کوچ نشینی بر میگردد در بررسی تاریخ سیاسی ماناها، اورارتوها، مادها و روابط آنها با آشوری ها به دژهای بسیاری بر می خوریم. دژ دوران مادها از سفال های بسیار خشن و ابتدایی و دست ساز می باشد. این گونه سفال ها و همچنین پی های ساختمانی این بنا را به دوره مادها ملحق میکند (رسولی، 1388).

در اوایل اسلام و با توجه به دوره ساسانیان معماری و شهرسازی با تفکرات دفاعی مورد توجه قرار گرفت. معمولاً هر شهر در این دوران از 3 بخش کهندژ، شارستان و ربض تشکیل می شده است. مهم ترین بخش آن کهندژ یا ارگ می باشد که قلعه هایی در وسط یا گوشه شهر بود که معمولاً از یک سو به باروی شهر برای دفاع و حمله پیوسته بود که از آن جمله می توان به کهن دژهای ایران، سمرقند، بخارا و ... اشاره کرد. به قلعه های نظامی مرزی در دوران معینی رباط میگفتند و از اولین استحکامات سازه ای در نقاط بی حفاظ مرزی برشمرد. پس از تثبیت اسلام در مناطق اسلامی معنی واژه رباط با مسجد یکی شد (کیانی، 1378).

قلعه های ایران با توجه به موقعیت جغرافیایی و وضعیت آب و هوایی به دو صورت جلگه ای و کوهستانی بود، به همین دلیل مصالح ساختمانی به کار رفته در آنها نیز متفاوت بود. قلعه های جلگه ای معمولاً به صورت مربع یا مربع مستطیل با برج هایی به صورت مدور در چهار گوشه برای دفاع ساخته می شد. و مصالح این قلعه ها بیشتر گل و خشت از آجر و گچ کمتر استفاده می شد. دیوارهای ضخیم آن (باور) به صورت چینه با خشت های قطور ساخته شده است. برای استحکام بیشتر در اکثر موارد قطر و ضخامت بعضی از این باروها به چهار متر نیز می رسید. اطراف بعضی از این قلعه ها خندق حفر می شد و برای رسیدن به قلعه از پل های متحرک استفاده می شد. خانه ها در این قلعه ها به صورت دو طبقه بوده و از طبقه اول برای نگهداری دام و یا انبار مواد غذایی و آشپزخانه و طبقه دوم نیز به عنوان اتاق های نشیمن بوده است.

شکل شماره (1) : نمونه ای از دژهای جلگه ای

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

قلعه‌های کوهستانی از سنگ‌های بدون تراش همراه با گچ غربال استفاده می شده است. اطراف این قلعه‌ها پرتگاه‌های عمیقی در قسمت انتهایی برج‌ها کنگره‌هایی مخصوص کمانداران تعبیه شده و همین بلندی‌ها، حمل ادوات محاصره‌ای به پای دیوارها را دشوار و تسلط محافظان قلعه و سربازان بر مهاجمان را بیشتر می کرد (کیانی، 1385: 18).

شکل شماره (2) : نمایی از دژ کوهستانی در ایران

4- موقعیت بنا

شلمزار در ۳۵ کیلومتری جنوب شهرکرد در استان چهارمحال و بختیاری است. کیار مرکز شهرستان شلمزار است که از شمال با شهرستان شهرکرد، از غرب با شهرستان‌های فارسان و اردل و از جنوب با شهرستان لردگان و از شرق با شهرستان بروجن هم مرز می باشد. شلمزار به معنی کتیرا زار یعنی جایی که کتیرا در آن بسیار می‌روید می‌باشد اکنون نیز گیاه کتیرا در کوه‌های اطراف وجود دارد. شلمزار در دشتی پهناور قرارداد و از منابع آبی فراوان برخوردار می باشد. یکی از ویژگی‌های شلمزار دارا بودن سابقه‌ی برجسته‌ی تاریخی و بناهای تاریخی در آن می باشد.

شکل شماره (3) : نمایی از شلمزار مرکز شهرستان کیار

استان چهارمحال و بختیاری را می‌توان به دلیل وجود دستگاه حاکمیت ایلی و زندگی قبیله‌ای به سرکردگی ایلخان، در دوره قاجار، پرقلعه‌ترین منطقه ایران در تاریخ معاصر دانست. که برخی از این قلعه‌ها از بین رفته و برخی هنوز موجود هستند. همزمان با حاکمیت قاجاریه در ایران، سرزمین‌های بختیاری دارای حاکمیت بوده و چهارمحال و بختیاری به عنوان تیول خان‌های بختیاری شناخته می‌شد. همزمان با دوره ناصرالدین شاه، سرزمین‌های بختیاری با حاکمیت پرقدردت حسینقلی خان

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ایلخانی تحت تیول وی قرار گرفته و به عنوان قلمرو حکومت وی شناخته شدند. قلعه‌های دیدنی و معروف استان چهارمحال و بختیاری قلعه چالشر، قلعه سردار اسعد بختیاری، قلعه امیرمفخم دزک، قلعه صمصام السلطنه شلمزار، قلعه بارده، قلعه امیر مجاهد و... می باشد.

شکل شماره (4): نمایی از قلعه های مختلف شلمزار

5- صمصام السلطنه و دوران آن

نجف‌قلی خان بختیاری، برادر بزرگ‌تر سردار اسعد در سال 1267 قمری در چهارمحال و بختیاری متولد شد (در برخی منابع سال تولد وی 1271 قمری ذکر گردیده است). پدرش در سال 1299 قمری به دست ظل‌السلطان در اصفهان کشته شد. سردار اسعد در سال 1308 ه.ق. به ریاست سواران بختیاری حاضر در تهران برگزیده شد و نجف‌قلی خان پس از فوت اسفندیار خان سردار اسعد اول، در سال 1321 قمری به سمت ایلخانی بختیاری منصوب گردید؛ اما در سال 1323 از سمت ایلخانی بختیاری عزل گردید. سپس دولت از او خواست به تهران برود ولی او از این دستور سر پیچی کرد و در بختیاری ماند. نجف‌قلی خان با دریافت عنوان صمصام‌السلطنه از مظفرالدین شاه به عنوان ایلخانی بختیاری منصوب شد. در این دوران اختلافات بین دو خانواده ایلخانی و حاج ایلخانی زیاد شد. در نتیجه برادرش خسرو خان سردار ظفر و با نقشه او را از سمت ایلخانی بختیاری معزول ساخت. نجف‌قلی خان که محبوب بختیاری‌ها بود و سمت ایلخانی بختیاری را حتی بر مقام وزارت نیز ترجیح داده بود پس از عزل خود بسیار عصبانی و خشمگین شد. این دوران مقارن با استبداد صغیر و تشدید مبارزات مشروطه طلبی و آزادیخواهی مردم ایران بود و شهر اصفهان یکی از کانون‌های مبارزه و آزادیخواهی در آن زمان بود و مردم اصفهان در راستای مبارزه در تاریخ 19 خرداد 1326 ه.ق. انجمنی فعال به نام «انجمن ولایتی» تشکیل داده بودند. ضرغام‌السلطنه در 8 ذی‌الحجه 1326 ه.ق. به اصفهان حمله کرد و روز دهم ذی‌الحجه اصفهان را به طور کامل تصرف کرد. دو روز بعد او وارد اصفهان شد و طی تلگراف‌های متعددی به مردم بوشهر، فارس، اراک، قزوین، تبریز و ... خبر فتح اصفهان را مخابره و آنان را جهت مقابله با عمال استبداد تشویق و تحریک نمود (سردار اسعد، 1383: 555-557). شاه لقب صمصام‌السلطنه را از او پس گرفت و عبدالحسین فرمانفرما را حاکم اصفهان کرد حاکم اصفهان و نیروهای تحت امرش به اصفهان نرسیده بازگشتند. تهران به وسیله مشروطه خواهان تصرف گردید. شاه از قدرت خلع گردید. «مجلس عالی» در 2 رجب سال 1327 قمری صمصام‌السلطنه را به عنوان حاکم اصفهان منصوب کرد. در سال 1329 که محمدولی خان تنکابنی مأمور تشکیل کابینه گردید، صمصام‌السلطنه به عنوان وزیر جنگ انتخاب شد سپس در رجب 1329 قمری، وی به سمت نخست‌وزیری منصوب و به مجلس معرفی کرد. مشروطه خواهان در این دوران مجدداً امیدوار شدند حزب دمکرات و اعتدالیون

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

نیز که خطر محمدعلی میرزا را احساس کردند به هم نزدیک و برای دفع توطئه شاه مخلوع متحد شدند. اتحاد و همدلی باعث شد افراد مناسبی به کابینه صمصام السلطنه راه یافته و کابینه از حمایت لازم بهره‌مند گردد. صمصام ابتدا برنامه‌ای برای کابینه خود نداشت ولی در نهایت برنامه‌ای مشتمل بر ده ماده در خصوص، قانون انتخابات، تجدیدنظر در قوانین اساسی، مجازات تضعیف‌کنندگان دولت و رسانه‌های متخلف، تجدیدنظر در قوانین انجمن‌های ولایتی و ایالتی، تشکیل ژاندارمری، حذف و تعدیل ادارات غیر ضرور، اصلاح وزارت عدلیه و چگونگی تنظیم روابط دیپلماسی با کشورهای دیگر، تنظیم و تقدیم مجلس نمود. کابینه صمصام السلطنه در صفر 1331 قمری سقوط کرد؛ اما در 18 رجب 1336 صمصام السلطنه مجدداً به مقام نخست‌وزیری رسید. و دوباره بعد از چهار ماه و در رمضان 1336 هجری قمری سقوط کرد. صمصام السلطنه که پس از غلبه بر مخالفان مشروطه به پاس خدمات خود بالاترین نشان دولت ایران یعنی نشان قدس را دریافت کرده بود در سال 1309 شمسی دارفانی را وداع گفت و در تکیه میر بختیاری‌ها در قبرستان تخت فولاد اصفهان به خاک سپرده شد (عربشاهی، 1390).

6- اوضاع اجتماعی و معماری قاجار در زمان مشروطه

قاجاریه در طول حکومت یک قرن و نیمه‌ی خود در ایران باعث تحولات فرهنگی و اجتماعی زیاد شد. در دوران فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه بیشترین مراودات سیاسی با کشورهای خارجی برقرار شد و سفرا و مستشاران و هیئت‌های سیاسی به ایران آمدند و ایران در مرکز توجه سیاسی کشورهای خارجی قرار گرفت. این رفت و آمدها باعث شد ایران نیز از تحولات کشورهای دیگر در زمینه‌های مختلف سیاسی، علمی، فرهنگی و هنری تأثیر بگیرد. با افزایش آشنایی با فرهنگ جدید غرب، بر نفوذ فرهنگ اروپا افزوده شده و مقدمه‌ی تحول ذهنی تازه‌ای را به وجود آورد. عباس میرزا و میرزا بزرگ پایه‌ی اصلاحات جدید را در ایران گذاشتند و گروهی از محصلان و شاگردان ایرانی را برای آموزش علوم و فنون غربی به خارج از کشور فرستادند. آنها در انگلستان طب و مهندسی و حکمت طبیعی و نقشه برداری و صنعت چاپ و برخی فنون دیگر را آموختند. میرزا صالح شیرازی از جمله آنها بود که بعدها نخستین روزنامه فارسی را بنیان نهاد. و از کارهای بسیار سودمند دیگر تأسیس چاپخانه و ترجمه پاره‌های کتاب‌های فرنگی بود (آدمیت، 1362: 54).

در اواخر دوره‌ی صفوی هنر و صنعت به طور کلی دچار انحطاطی شد که رفته رفته قوه ابتکار و نوآوری را در بین هنرمندان تقریباً از بین برده و این انحطاط تا دوره قاجار ادامه پیدا کرده است. با وجود آنکه هنرمندان ایرانی در این دوران هم از خود آثاری به جای گذاشتند ولی هرگز به کیفیت و دقت و ظرافت دوران صفوی نرسید (زکی 1383).

هنر در زمان سلسله قاجار، تداوم مستقیم دوره‌های پیشین خود نبود. هنر قاجار، نشانگر سه مشخصه و ویژگی بنیادی بود؛ جدایی روزافزون فرهنگ ایرانی از سنت عظیم اسلامی در نتیجه پیروزی تشیع و رقابت با امپراطوری عثمانی، ورود عناصر هنر مردمی و عامیانه و وابستگی رشد یابنده به تأثیرات هنر غربی است. تعاملات هنری بین ایران و اروپا در این دوره به طرز بی سابقه‌ای افزایش یافت و این مسئله باعث شد بر روی جنبه‌های مختلف هنری تأثیرگذار باشد. در زمینه معماری، ابتدا معماری ایران در دوره قاجار در ادامه‌ی معماری دوره صفوی شکل گرفت، اما به تدریج به دلیل روابط مستمر با اروپا و سفر پادشاهان به فرنگ، با تلفیق معماری سنتی ایرانی با معماری اروپایی سبک جدیدی به وجود آمد و عناصر جدیدی مثل میدان و خیابان به اصول معماری ایران اضافه شد. پس از اختراع دوربین عکاسی، مسافرانی که در عصر ناصری به اروپا می رفتند، تصاویر زیادی از بناهای آن سرزمین با خود به ایران آوردند. بسیاری از معماران به سفارش دربار و ثروتمندان با استفاده از برخی از عناصر معماری فرنگی و تلفیق آن با معماری ایرانی، سبکی از معماری را به وجود آوردند که در آن عناصر و ویژگی‌های معماری ایرانی و اروپایی ترکیب شده بود.

این بناها که به بناهای «کارت پستالی» معروف شد، بیشتر به تقلید از بناهای اروپایی ساخته می شدند. یکی از این بناهای معروف، کاخ شمس‌العماره واقع در مجموعه کاخ گلستان است که به دستور ناصرالدین شاه ساخته شد. پس از رواج این مظاهر تمدن، ساختمان‌هایی مثل پست خانه، تلگراف خانه، تلفن خانه، بانک‌ها، دفاتر روزنامه‌ها، تماشاخانه‌ها، خیابان‌های

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

جدید، مدارس جدید، فروشگاه‌ها، مراکز نظمی، بیمارستان‌های جدید و سفارت خانه‌ها تحت تأثیر معماری اروپایی ساخته شدند. با وجود تأثیر و نفوذ سبک‌های فرنگی بر عناصر معماری ایرانی، بسیاری از معماران می‌کوشیدند در ساخت بناها قواعد و اصول معماری سنتی ایرانی را همچنان حفظ و پاسداری کنند. برای نمونه، می‌توان به خانه‌های مجلل و باشکوهی که در برخی از شهرها ساخته شد، از جمله خانه بروجردی‌ها در کاشان، اشاره کرد. از جمله بناهای شاخص این دوره مسجد مدرسه آقا بزرگ در کاشان، مسجد مدرسه سپهسالار، شمس‌العماره و تکیه دولت در تهران و مساجد سلطانی می‌باشد.

7- ویژگی‌های کلی معماری

الف- استفاده از پنجره‌های عمودی مشبک رنگی به نام ارسی؛

ب- استفاده از رنگ قرمز یا ارغوانی در کاشی‌های خشتی هفت رنگ؛

پ- استفاده از نقش گل‌لندی در کاشی‌کاری؛

ت- استفاده از کنگره‌های کنار بام کاخ‌ها؛

ث- استفاده از نقش و متیف‌های تخت جمشید؛

ج- عناصر تزئینی و نماکاری تحت تأثیر عناصر غربی؛

چ- ایجاد ایوان‌های عظیم و مرتفع در ورودی‌ها؛

ح- مرکزیت بنا با ستون و سرستون‌ها؛

خ- بناها به شکل مرتفع که حاکی از عظمت و قدرت؛

د- سنگ و سیمان و آهن؛

ذ- مصالح رونگرا؛

ر- تزئینات داخل؛

ز- معماری کارت پستالی؛

ژ- ایجاد پلکان در محور اصلی؛

س- رعایت سلسله مراتب؛

ش- تبدیل سه دری‌ها به دو دری؛

ص- سقف شیروانی؛

ض- ایجاد میادین (روشندل ، 1395 : 16)

8- تزئینات دوره قاجار:

الف- کاشی‌کاری هفت رنگ و لعاب‌های رنگارنگ؛

ب- نمای داخلی گچبری و کاشیکاری؛

ج- استفاده از آرایه‌های چوبی در تزئینات؛

چ- شیشه‌های رنگی؛

ح- نقاشی‌های لندن کاری؛

خ- استفاده از آجر تزئینی قالبی و تراش مخصوص دوره قاجار؛

د- استفاده از تزئینات آئینه کاری؛

ذ- استفاده از کاشی منقوش و نقش دار (منقوش اساطیری کهن و درباری)؛

ر- استفاده از قواره آجر تراش در تزئینات مکان‌های مذهبی؛

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ز- رسمی بندی و کاربندی (روشندل، 1395: 16).

9- قلعه تاریخی صمصام السلطنه در شهر شلمزار

این قلعه به دست صدر اعظم ایران در دوره مشروطه نجفقلی خان ملقب به صمصام السلطنه در استان چهارمحال بختیاری ساخته شد و در دوران مشروطیت محل تجمع و آمادگی آزادیخواهان و سواران بختیاری برای شرکت در جنگ‌های مشروطیت بود. صمصام السلطنه در این زمان جزو افرادی بود که به اروپا سفرهای بسیار داشته و به دلیل شرایط مناسب مالی خود در آن زمان، معماری خانه‌ی خود را تحت تاثیر اوضاع غالب دوره قاجار و به تقلید از معماری اروپایی بنا کرد. این قلعه در غرب شهر شلمزار و مانند قلعه‌های دیگر این منطقه در میان باغ‌های میوه و زمین‌های کشاورزی واقع شده است. این قلعه منزل مسکونی و محل حکمرانی صمصام السلطنه بوده است. این بنا دارای دو طبقه شامل اعیانی، اندرونی، دوبرج، سرطوبله، اصطبل، انبارهای متعدد و ... بوده است که به مرور زمان تخریب شده است و از طبقه دوم که شامل اعیانی که دارای اطاق‌های آینه، پنج دری، گچ بری و نقاشی‌های دیواری و سایر عناصر تزئینی بوده چیزی باقی نمانده است. و امروزه طبقه همکف اعیانی، حصار و بقایای برج شرقی از بنا باقی مانده است. این قلعه در جهت شرقی غربی ساخته شده و ایوان ستوندار آن رو به جنوب است. جبهه شمالی که پشت به باغ‌ها و مزارع کشاورزی است فاقد درب می باشد و نمای آن جرزهای پیش آمده و پنجره‌هایی است که در ارتفاع بیش از 2 متر از سطح زمین قرار گرفته اند.

شکل شماره (5): نمایی جبهه شمالی قلعه شلمزار

10- معماری

پلان این قلعه مستطیل و دارای ایوان ستوندار رو به جنوب و مصالح به کار رفته در آن خشت با نمای آجر و ملات گچ و خاک می باشد. ایوان از وسط دارای پیشخوان دوستونی و درب ورودی اصلی اعیانی که روبروی پیشخوان میباشد. بنا شامل 10 اتاق و سه انبار متصل به آن است. سقف اتاق‌ها با طاق ضربی و سقف ایوان با تیر چوبی پوشیده شده و پشت بام تمامی بنا مسطح و دیوارها گچ اندود می باشد. روبروی درب اصلی راه پله سنگی طبقه فوقانی است و اتاق‌ها در دو ردیف قرار دارند.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

10-1- ایوان ستوندار

این ایوان 18 ستون دارد که 2 ستون آن به صورت پیشخوان دو ستونی در جلو قرار گرفته اند و در وسط دو ستون و به فاصله 20 متر جلوتر نیز 2 ستون قرار گرفته است و از هر طرف از ستون‌های میانی 7 ستون قرار دارد که ابتدا و انتهای ایوان و ستون‌های مابقی میانی‌ها بصورت جفتی می باشد.

شکل شماره (6) : نمایی از ایوان ستوندار

از هر اتاق یک یا دو در به ایوان باز می شود و به موازات درب‌ها یک نورگیر دارای قاب‌های شیشه ای قرار دارد. از طرف انتهایی غربی ستون سوم ایوان فروریخته و به جای آن تیر چوبی قرار داده اند. پیشانی ایوان ابتدا دارای نمای سنگی بوده ولی به دلیل فروریختن قالب بندی و ستون ریزی شده و لبه پشت بام با آجر قرنیز بندی گردیده است. سقف ایوان با تیرهای چوبی پوشیده شده و نمای زیر آنها را قاب بندی‌های چوبی تشکیل می‌دهند.

10-2- راه پله طبقه فوقانی

با وجود اینکه طبقه فوقانی تخریب شده ولی راه پله تا پشت بام سالم باقی مانده است. این راه پله روبروی درب اصلی ورود به اعیانی قرار دارد. پس از وارد شدن به ساختمان، راه پله دو طرف روبرو، درب اتاق‌های جنوبی در طرفین و از کنار راه پله نیز راه ورود به اطاق پشت آن قرار دارد. راه پله شامل دو ستون بلند و دو ستون کوتاه و نمای زیر راه پله تیر چوبی می باشد.

10-3- اتاق‌ها

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

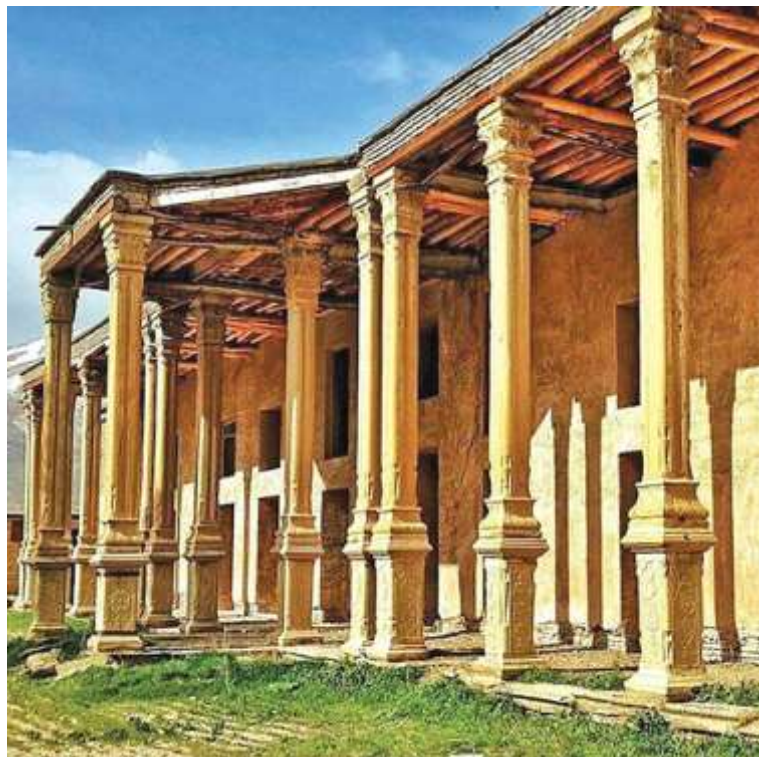
در طرفین درب اصلی ورود به اعیانی و راه پله اتاق‌های مسکونی قرار دارند. در سمت شرقی سه اتاق در ردیف جلو و دو اتاق در پشت آنها و در سمت غربی دو اتاق در ردیف جلو و دو اتاق نیز پشت آنها قرار دارد. و در پشت راه پله هم یک اتاق بزرگ می باشد که سقف اتاق‌ها طاق ضربی گنبدی و هر اتاق درای بخاری دیواری ساده است.

4-10- انباری‌ها

در انتهای غربی قلعه 4 انبار قرار دارد که سقف انبارها تیر چوبی و سر درب ورودی اول با آجر بصورت برجسته و نقوش هندسی تزیین شده است.

5-10- هنر هجاری در قلعه شلمزار

با توجه به بقایای این قلعه میتوان دید که هنر هجاری تنها در ستون‌های ایوان و ستون‌های زیر راه پله پشت بام قابل مشاهده است. چوب آرایبی هم در درب‌های اصلی دو طبقه اعیانی، قاب بندی‌های زیر سقف و نرده لبه راه پله‌ها به کار رفته است.

شکل شماره (7) : نمایی از ایوان ستوندار

نتیجه گیری

با بررسی تاریخ و معماری عصر قاجار و مطالعه‌ی اسنادی آن دوره، چنین نتیجه می‌شود که با تغییر سیاست و اتفاقات فکری و اندیشه‌های حاکم بر جامعه در معماری آن دوران تاثیرگذار بوده است. این قلعه که در اردیبهشت ۱۳۵۶ در فهرست آثار ملی ایران ثبت شده است. معماری قلعه «حاج نجف‌قلی خان بختیاری» در واقع الهام گرفته از تلفیق معماری ایران - اروپایی و متأثر

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

از ساخت این نوع ابنیه از اواسط دوره قاجاریه به بعد است. این بنا به واسطه ارزش‌های اجتماعی، فرهنگی و معماری خود یکی از ۴۰ کاخ قلعه باقیمانده از این نوع در چهارمحال و بختیاری است.

اوایل دوره قاجار، معماری کماکان به شیوهی سنتی ساخته می‌شد و لی در اواخر این دوران ساختمان‌ها به سبکی کاملاً اروپایی ساخته می‌شدند. این امر به ویژه در نمای ساختمان‌ها که تماماً از عناصر اروپایی بهره میبرد، به خوبی دیده میشود. این قلعه که به دستور صمصام السلطنه و با شیوهی معماری ایرانی اروپایی ساخته شده در واقع محل سکونت او بوده است این بنا تعداد زیادی اتاق و ایوان دارد. و در زمان مشروطیت نقش دفاعی و آماده سازی را برای مردم ایفا میکرده است. با وجود فرم غالب و مشابهت‌های این قلعه با سایر قلعه‌های منطقه میتوان نکات زیر را به عنوان تفاوت‌های آن ذکر کرد:

قطعه فاقد زیر زمین و طبقه همکف همسطح حیاط اصلی است و این با سایر قلعه‌ها که طبقه ی زیرین آنها در عمقهای مختلف حیاط قرار گرفته اند نیست ایوان ستون دار دارای نمای خاص همراه با نقوش خاص اجزا ستون می باشد و این را نیز در هیچ قلعه‌ی دیگری نمیتوان دید طبقه همکف قلعه مسکونی و انبار هم به صورت جداگانه متصل به آن است ولی در سایر قلعه‌ها اتاقهای طبقه همکف معمولاً به عنوان انباری استفاده میشود است در سایر قلعه‌ها راه پله ورود به طبقه فوقانی در خارج و طرفین بنا قرار دارد ولی در این قلعه راه پله داخل اعیانی طبقه همکف است در قلعه شلمزار برج‌ها به فاصله کامل از اعیانی قرار دارد در حالیکه برج این نوع قلعه متصل به اعیانی است.

مراجع

1. معاونت خدمات مدیریت و اطلاع رسانی اداره‌ی کل آرشیو، اسناد و موزه، دولت‌های ایران از میرزا نصرالله‌خان مشیرالدوله تا میرحسین موسوی، تهران، سازمان چاپ انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1378، چاپ اول، صص 66-65
2. مکی‌روز، الیزابت؛ با من به سرزمین بختیاری بیایید، ترجمه‌ی مه‌راب امیری، تهران، چاپ سعدی، 1373، چاپ اول، ص 47 و سردار اسعد بختیاری، علی‌قلی‌خان؛ تاریخ بختیاری، تهران، اساطیر، 1383، چاپ دوم، ص 557.
3. عکاشه، اسکندرخان؛ تاریخ ایل بختیاری، علی‌قلی‌خان؛ تاریخ بختیاری، تهران، فرهنگ‌سرا، 1362، چاپ اول، ص 592.
4. افشاری، پرویز؛ پیشین، ص 148.
5. بامداد، مهدی؛ شرح حال رجال ایران، تهران، چاپ‌خانه‌ی بانک بازرگانی، 1347، چاپ اول، جلد چهارم، ص 475.
6. افشاری، پرویز؛ پیشین، ص 149.
7. عبدالله‌پور، احمد؛ نخست‌وزیران ایران، تهران، علمی، 1369، چاپ اول، ص 85 و ملکی، حسین؛ دولت‌ها و دولت‌مردان ایران در عصر مشروطیت و ساختار نهادها، تهران، اشاره، 1389، چاپ دوم، جلد اول، ص 104.
8. زرغام بروجنی، جمشید؛ دولت‌های عصر مشروطیت، تهران، اداره‌ی کل قوانین، 1350، چاپ اول، صص 81-71.
9. دولت‌آبادی، یحیی؛ حیات یحیی، تهران، بی‌نا، 1328، چاپ اول، جلد سوم، ص 177.
10. ملکی، حسین؛ پیشین، صص 105-104 و افشاری، پرویز؛ پیشین، ص 150 و زرغام بروجنی، جمشید؛ صص 70-69.
11. مستوفی، عبدالله؛ شرح حال زندگانی من، یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره‌ی قاجاریه، تهران، زوار، 1371، چاپ سوم، جلد دوم، ص 340.
12. دستره، آنت؛ مستخدمین بلژیکی در خدمت دولت ایران، ترجمه‌ی منصوره اتحادیه، تهران، نشر تاریخ ایران، 1363، چاپ اول، ص 93.
13. شمیم، علی‌اصغر؛ ایران در دوره‌ی سلطنت قاجار، تهران، علمی، 1370، چاپ دوم، ص 547.
14. آوری، پیترو؛ تاریخ معاصر ایران از تأسیس تا انقراض سلسله‌ی قاجاریه، ترجمه‌ی محمد رفیعی مهرآبادی، تهران، موسسه‌ی مطبوعاتی عطائی، 1363، چاپ اول، جلد اول، ص 306.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

